

О. М. ЧИЖОВА

ПРАГМАТИЗМ, ГЕОПОЛІТИКА, СТРАТЕГІЯ ДЕРЖАВ ТРАНСАТЛАНТИЧНОГО РЕГІОНУ ТА МІСЦЕ УКРАЇНИ В ЦИХ ВІДНОСИНАХ

Рассматриваются основные геополитические стратегии и прагматические тенденции деятельности государств трансатлантического региона.

In article recerehing geopolitical and pragmaticall tendencies in pobitics states of transatlantic region.

Геополітична наука – досить молода. Загальновизнано, що геополітична думка у власному розумінні цього явища бере початок від німецького географа середини ХІХ ст. Фрідріха Ратцеля, який здійснив першу серйозну спробу створення просторового підходу до пояснення змісту політичних явищ. Першим вченим,

© Чижова Олена Михайлівна – кандидат політичних наук, доцент НТУУ «Київський політехнічний інститут»

який ввів поняття «геополітика» – «географічна політика», був шведський державознавець та географ Рудольф Челлен, а серед основоположників геополітики також слід назвати американського історика та адмірала морського флоту Альфреда Тайера Мехена та британського географа Хелфорда Маккіндера, прямим послідовником якого є Ніколас Спідмен, який розглядав геополітику як найважливіший інструмент конкретної міжнародної політики, аналітичний метод та систему формул, що дають можливість виробити найефективнішу стратегію. Відаль де ля Бланш вважається засновником французької географічної школи та творцем особливої геополітичної концепції – «посибілізму». Карл Хаусхофер та Карл Шмідт були представниками німецької геополітичної школи, а їхні розробки суттєво впливали на політику нацистської Німеччини.

Україна ніколи не була центральною фігурою наукових доробків учених– геополітиків, але «українське питання» привертало багато уваги, тому що розглядалося в рамках усього, що пов'язане із зовнішньою політикою Росії. Ось чому питання розгляду України як об'єкта геополітичних, прагматичних експлікацій держав трансатлантичного регіону є актуальним.

Аналізуючи 1915 р. у праці «Політичні проблеми світової війни» причини, війни та її можливі наслідки, Р. Челлен, згідно з політичним прагматизмом, зазначає, що одним з першочергових завдань війни має бути розв'язання проблем Східної Європи. Від того, який баланс сил та прагматичну конфігурацію вона по собі залишить, залежатиме впродовж тривалого часу доля всієї Європи. Шведський учений стверджував, що бажання приєднати західноукраїнські землі було причиною вступу Росії у війну, тоді як «українське питання» є однією з головних суперечностей, що призвела до війни: «Ми маємо... всі підстави зараховувати українське питання до одного з головних мотивів світової війни»¹.

Х. Маккіндер прагматично вважав, що найефективнішим захисним засобом від зіткнення сил Росії та Німеччини у боротьбі за панування над Європою має бути державно-політичне перевлаштування Східної Європи на зразок Західної. Підвалинами її існування мала стати система самостійних національних держав, «широкий клин незалежності від Адріатичного та Чорного морів до Балтійського», складений з тодішніх Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Румунії, Болгарії та Греції. Те, що у книзі «Демократичні ідеали та реальність» Маккіндер не виокремлював Україну як самостійну державу, створення незалежної України передбачалося його прагматичними експлікаціями.

Найамбіциознішим на той час був проект, висунутий широким колом німецьких учених, політиків та підприємців, згуртованих навколо руху «Середня Європа» (Mitteleuropa), біля витоків якого бачать Фрідріха Ліста, барона Карла фон Брука, історика і публіциста, теоретика федералізму Костянтина Франца. Своїм існуванням як потужної і впливової політичної течії рух зобов'язаний видатним постатям Ф. Наумана, П. Рорбаха, М. та А. Веберів, Г. Шульц-Гевєрніца, Г. Дельбрюка, А. Шмідта та інших.

Кінцевою прагматичною метою руху було створення між Францією та Росією, між Балтійським, Адріатичним та Чорним морями спільного економічного, культурного та правового простору, що охоплював б народи, які за більшістю характеристик засвідчували близькість значнішу, ніж до зовнішніх стосовно них Росії та Франції, інших германських та романських народів.

Рух набув організаційної цілісності після виходу з друку в жовтні 1915 р. книги Ф. Наумана «Середня Європа», де він висловив стурбованість долею східно-

європейських народів – «стосується це румунів і болгар, так само, як стосується це фінів, литовців, естонців, поляків і рутенців у Росії». Тверезо оцінюючи розстановку сил у центральноевропейському регіоні, він констатує, що розбудова державності поляками, чехами, литовцями, естонцями, рутенцями (українцями) залежатиме від сприяння або, навпаки, протидії з боку Росії чи Німеччини. Науман наголошує, що внаслідок географічного розташування проміжні між Німеччиною та Росією нації змушені орієнтуватися на одну з цих держав, належати до їхніх сфер впливу, а також блокуватися з ними², а звідси ідея Середньої Європи виявилася малосумісною з тогочасною реальністю. Революції 1917 р. у Росії, а також поразка Німеччини у Першій світовій війні усунули з порядку денного питання Середньої Європи.

Крім вищезазначених учених, проблемою Середньої Європи займалися також Р. Сетон-Вотсон, Г. Гессель. Усі автори так чи інакше зверталися до «українського питання» та доводили окремішність українського народу від російського, зараховуючи перший за всіма ознаками до середньоевропейського типу. Слід пам'ятати, що йшлося лише про об'єктне положення української нації, визначаючи яке, вчені намагалися переконати політичні кола та громадськість у доцільності створення української держави. Ситуацію ускладнювало безпосереднє географічне розташування України поряд з Росією, яка була одним з основних геополітичних «гравців» у регіоні, до того ж зацікавлена у вирішенні «українського питання» на свою користь. Саме тому політичні кола більше прислухалися до здорового глузду та прагматизму, задовольнившись відстоюванням незалежності більш віддалених від Росії європейських країн, що сприймалося останньою менш вразливо.

Включення України до СРСР припинило усі дискусії у сфері політичної стратегії західноєвропейських держав щодо «українського питання» аж до початку Другої світової війни. Основними учасниками наступного зіткнення знову стали Німеччина та Росія. Проте цього разу жодна зі сторін не доводила право українців на власну державу. Йшлося про територію як життєвий простір та народ як роботу силу.

Наступні роки положення України у складі СРСР сприймалося західними державами як належне: СРСР сприймався як унітарна «супердержавка», а УРСР, як і інші радянські республіки, не бралася до уваги.

Із завершенням Другої світової війни «українське питання» виходить на порядок денний здебільшого у зв'язку з ідеєю утворення ООН. США зайняли спершу жорстку прагматичну позицію щодо окремого членства в ній УРСР. Принципові зміни слід пов'язувати з підходами Лондона, котрий, прагнучи розширити власне представництво за рахунок членства колоній Великої Британії, відповідно вплинув на Рузвельта. Позиція Лондона визначалася і вищим ступенем готовності продемонструвати несприйняття комуністичної ідеології. Прикладом є виступ У. Черчілля у Фултоні й слідом за ним – виступ Г. Трумена у Нью-Йорку. Якщо британський лідер закликав до звільнення східноєвропейських народів, то президент США обережно заявив: «Ми віримо, що всім народам, готовим до самовизначення, слід дозволити вибір власної форми правління... без втручання будь-якого зовнішнього джерела»³. У зовнішньополітичних службах США підходи до «українського питання» загалом залишалися прагматично-ситуативними. Тлумачилося це питання крізь призму не існування у Європі бездержавного народу, що потребує підтримки, а ускладнень у міжнародних відносинах. Не бажаючи створювати додаткових проблем у стосунках з Москвою та балансує між політи-

кою ізоляціонізму й інтервенціонізму, Вашингтон розглядав це питання радше в ідеологічному, ніж у політичному аспекті. Білий Дім і Держдепартамент розглядали політичний курс в «українському питанні» у річизі російської, чи радянської, політики. Сам термін «Україна» використовувався майже виключно у матеріалах закритого характеру.

Звичайно, навіть за умов запеклого протистояння двох систем наївно було б сподіватися на «американський похід» в ім'я визволення України. Адже у Вашингтоні домінував прагматичний підхід Дж. Кеннана: «Якщо ми політично та економічно кинемося не лише проти радянського режиму, а й проти найсильнішого і найчисленнішого етнічного елементу на традиційних землях і зробимо це в ім'я національних екстремістів, серед яких неможливо увити єдності і які без невразної ставки на американські багнеті ніколи не здатні будуть утриматися проти... російського реваншистського тиску, це означатиме безглуздя таких масштабів, що навіть остання пригода у В'єтнамі втрачає своє значення»⁴.

Загалом у політичних колах США виходили з неможливості мирного розпаду СРСР. Це добре ілюструється оцінкою американських політологів наприкінці 1991 р.: «Врешті-решт, більшовики самі підписали собі смертний вирок. Жорстко придушуючи всі прояви націоналізму і політичного дисидентства, вони створили передумови для миттєвого колапсу комунізму і радянської держави через сім десятиліть»⁵.

Завершальний висновок полягає у тому, що, по-перше, Україна та її незалежність не входили до першочергових пріоритетів американської зовнішньої політики часів СРСР; по-друге, головний вплив на поступовий розпад Радянського Союзу Сполучені Штати здійснювали політико-ідеологічними методами ерозійного характеру; по-третє, офіційний Вашингтон керувався неможливістю мирного розпаду радянської імперії; по-четверте, у своїй «радянській політиці» більшість американських вищих керівників брала до уваги неминучість вкрай небажаного хаосу і дестабілізації як наслідку можливого розпаду СРСР. Це були глибинні прагматичні помилки.

Президент Дж. Буш робив помилково-прагматичну ставку на демократичний потенціал М. Горбачова. Він був певен, що кількох рішучих фраз, сказаних ним у Києві українським керівникам, вистачить, щоб змусити їх відмовитися від ідеї незалежності. Схоже, саме з цією метою президент США 1 серпня 1991 р. вилетів з Москви до Києва. Характерно, що лише в літаку, який доставив його з Москви до Києва, Буш дізнався про прагнення американців українського походження допомогти Україні здобути незалежність⁶.

В українському випадку президента США стримувала непевність щодо настроїв українського народу. Саме цей факт разом з концепцією «передусім Росія», а також слабкою обізнаністю з українськими проблемами призвів до того, що на першому етапі своєї незалежності Україна отримала від США дипломатичне визнання і... постійний тиск у вигляді вимог передати свій ядерний потенціал Росії, критику за «націоналістичну політику», претензії щодо «непоступливості» в питаннях реінтеграції у межах колишнього СРСР. Вашингтону знадобилося кілька років, щоб усвідомити незворотність політичних змін на пострадянському просторі та навчитися враховувати прагматичні тенденції.

Переломним в українсько-американських відносинах став 1994 рік, проголошений у США «українським». Підписання тристоронньої угоди про без'ядерний статус України послужило поштовхом до поліпшення американсько-українських

взаємин, але головними, прагматичними, глибинними і довготерміновими чинниками американської уваги та прихильності до України стало: розуміння того, що із завершенням «холодної війни» ситуація в Європі за деякими параметрами ускладнилася, а Україна як держава, розташована у центрі континенту, має важливе значення; поступове наростання великодержавницьких тенденцій у політичному житті Росії; сприйняття слушної ідеї З. Бжезінського про те, що з поверненням України до складу Росії остання механічно стає імперією; усвідомлення взаємозв'язку стабільного розвитку України з безпекою в Східно-Центральній Європі, інтерес до якої у США є традиційним.

Водночас зберігаються вагомі чинники, які гальмують реалізацію потенціалу двосторонніх відносин. Передусім йдеться про політичну невизначеність України, постійне протиборство «у верхах», характер якого породжує непевність в українській перспективі. Зазначимо й далеко незавершений та непослідовний поступ України до демократичної, правової держави, слабкість демократичних сил. Дається взнаки й негнучкість та незручність окремих засад української зовнішньої політики з погляду розбудови систем безпеки і одночасно підвищення прагматичних сподівань на отримання економічної допомоги. Таким чином, прагматичні проблеми подальшого розвитку українсько-американських відносин сьогодні концентруються у Києві. Проте реальність така, що американська політика, з точки зору прагматизму, в Європі неминує розвиватиметься з урахуванням подій в Україні та навколо неї.

За часів СРСР в Європі панувала однотайність поглядів на Україну. Жодна країна не бачила підстав для розгляду можливості отримання Україною незалежності. Варто розглянути геополітичну стратегію ФРН, оскільки ця країна пережила внутрішні зміни одночасно із зміною геополітичної структури Європи і спромоглася на самоствердження та високі показники розвитку в складних ситуаціях.

Мета утворення мирним шляхом об'єднаної демократичної Німеччини визначала прагматичну стратегію і тактику ФРН щодо Радянського Союзу. На етапі розпаду СРСР і в процесі об'єднання Німеччини для Бонна головним було не драгувати Москву активним спілкуванням із національними незалежницькими рухами, що набували розвитку в тодішніх республіках. Тому Німеччина дуже помірковано і обережно поставилася до нових незалежних держав, які утворилися після розпаду СРСР.

Незалежна Україна практично відразу зайняла свою «нішу» в зовнішньополітичній доктрині Німеччини. ФРН з повагою сприйняла наслідки референдуму 1 грудня 1991 р. Вже 17 січня 1992 р. були встановлені дипломатичні відносини між Бонном і Києвом. Першим посольством західної країни в Україні стало посольство об'єднаної Німеччини.

Проте «російський чинник» у німецько-українських відносинах залишається помітним. На початку 1990-х років Німеччина почувала себе зобов'язаною «віддячити» Росії за її згоду на об'єднання Німеччини. Політика ФРН щодо Росії була спрямована на забезпечення сприятливих дипломатичних умов об'єднання, своєчасного виводу військ колишнього СРСР, вільного доступу до російських енергоресурсів і сировини. Україна також не відчула дискримінаційного підходу з боку Бонна. Поступово в зовнішньополітичній концепції ФРН формується модель рівноцінного підходу до Росії та України. Загалом саме об'єднана Німеччина стимулює в ЄС визначення політики щодо СНД. «Підписання Договору про

партнерство і співробітництво з Росією, Україною та іншими державами СНД, – підкреслив К. Кінкель, – має для нас велике значення»⁷.

Формування концептуальних засад політики Німеччини стосовно України відбувається в складних історичних умовах. Німеччина активно сприймає геополітичне значення України для стабільності в Європі та на всьому «євразійському» просторі. Незалежність України закріплює і робить незворотними геополітичні зміни, які відбулися в Європі у 1991-2007 рр.

Вчені-геополітики будували свої концепції, виходячи з географічних, політичних та прагматичних ознак свого часу. Отже, не дивно, що Україна практично не згадується як окрема одиниця світового порядку: переважно як частина більшого утворення – Російської імперії на початку ХХ ст., а згодом – Радянського Союзу. Якщо геополітики минулого згадують у своїх працях Україну, то це стосується Західної України. Всі ці процеси яскраво відтворюють дії політичного прагматизму.

Таким чином, вплив України як окремої одиниці світового простору починається саме з 1991 року – року проголошення незалежності. З розпадом СРСР світова геополітична думка зазнала величезного струсу, оскільки на світовій арені з'явилися нові держави, яким потрібно було визначитися з власним місцем у світовому порядку. Причому цей процес був двосторонній: держави оцінювали свою важливість та можливості, а їх оцінювали інші актори міжнародних відносин. Нині можна сказати, що ми маємо певні наслідки та можливість доходити певних висновків, хоча цей процес не завершився, він є перманентним станом міжнародних відносин і держави постійно мають можливість ствердження себе на світовій арені, задовольняючи власні національні інтереси.

Виходячи з основоположних концепцій прагматизму та геополітики, можна сказати, що Україна посідає важливе за значенням, розташуванням, природними та людськими ресурсами місце у геополітичному просторі. Тоді постає питання, чому з усіма цими ознаками та можливостями Україна не посідає відповідного місця у геополітичній стратегії розвинених західних держав?

Місце держави на зовнішньополітичній арені формується за кількома ознаками, умовно поділеними на притаманні та набуті. До притаманних ознак належать географічне та політичне розташування держави, природні ресурси держави, кількість та склад населення. Набутими ознаками є політика держави внутрішнього та зовнішнього характеру в сфері економіки, оборони та культури. За притаманними ознаками Україна посідає одне з найважливіших місць у світовому геополітичному просторі: по-перше, вона є «цивілізацією межі»: маючи європейське коріння, Україна історично виникає на межі зіткнення з культурами кочівницьких народів, інакше кажучи, Україна є «перехрестям доріг»; по-друге, природні ресурси держави дозволяють їй вести самозабезпечуюче господарство та здійснювати активну зовнішньоторговельну політику.

Однак, набуті ознаки України як геополітичного актора мають не настільки оптимістичний характер. Так, безсумнівним залишається те, що Україна є важливою для розвинених держав, проте не як держава, яка має вплив на ухвалення важливих зовнішньополітичних рішень, а дуже часто як одиниця, яку потрібно враховувати лише за фактом її існування. Це суперечить традиційному погляду українських політиків на ставлення до України інших держав, який полягає у тім, що Україна посідає важливе місце в світовій політиці, є противагою Росії та може розглядатися як кандидат на входження в ЄС – майбутнє, прагматичне Украї-

ни. Проте ані «Стратегічна концепція Північноатлантичного союзу», ані геополітичні дослідження у журналі «Економіст» за 1999 р. не підтверджують позицію українських державників. Так, стаття 36 «Стратегічної концепції північноатлантичного союзу» стверджує, що: «Росія відіграє виключну роль у забезпеченні євроатлантичної безпеки.» Стаття 37 цього ж документа свідчить, що: «Україна займає важливе місце в обстановці безпеки в Євроатлантичному регіоні та є важливим і цінним партнером у справі захисту стабільності та загальнодемократичних цінностей». Таким чином, Росія «грає виключну роль, а Україна «займає особливе місце»⁸.

У цьому контексті варто згадати З. Бжезінського та його концепцію геополітичного простору як «великої шахівниці» зі своїми правилами, гравцями та фігурами. Україна не є «гравцем», цікавим є саме визначення України. Вона, новий та важливий простір на «євразійській шахівниці», є геополітичним центром, тому що саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію⁹.

«Геополітичні центри – це держави, чие значення впливає не з їхньої сили чи мотивації, а швидше з їхнього важливого місцерозташування та наслідків їхньої потенційної вразливості для дій з боку геостратегічних діючих акторів (Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран)»¹⁰.

Історично сформувалися три головні вектори зовнішньополітичних взаємодій для України: євразійський, європейський, який включає також орієнтацію на США, та південно-східний¹¹. Ці напрями є об'єктивними та традиційними для української політики. Сьогодні орієнтація української політичної еліти розподілена між цими двома найважливішими напрямками – євразійським та європейським, а офіційна зовнішньополітична стратегія України визначена як «багатовекторність». Проте дана стратегія швидше нагадує намагання примирити внутрішні ворогуючі політичні групи та заслужити добре ставлення до себе представників Заходу та Сходу. Така відсутність суб'єктності у геополітичній реальності свідчить про те, що Україна не може сьогодні ефективно впливати на перебіг зовнішньополітичних подій.

Важливе не те, що «багатовекторність», на думку деяких політологів, є не-ефективною та слабкою політичною стратегією чи непевністю у зовнішній політиці¹². Україна приречена на таку політику. Важливим є те, що зовнішньополітична стратегія України не побудована таким чином, щоб задовольнити саме національні інтереси України. Має місце акт примирення зі стратегічними партнерами зовнішньої політики України та постійні поступки сильнішому. І річ не в недолугості зовнішньополітичної стратегії України, а у розбіжності теоретичного та практичного підходів до здійснення зовнішньої політики України.

Причини цього явища слід шукати не у діяльності Міністерства закордонних справ України чи інших відомств, відповідальних за втілення зовнішньої політики України, навпаки, їхня діяльність є досить компетентною, що належним чином оцінюється західними експертами¹³. Причини невдач України у зовнішній політиці та постійних поступок слід шукати у тому, що протягом багатьох років незалежності України відбувався безперервний спад економіки, мала місце корупція у владних структурах, майже повна відсутність інвестицій. Державна фінансова система України являє собою цілковитий хаос.

Європейські держави побоюються мати справу з Україною як з потенційним членом ЄС. Понад те, нині Україна на черзі до ЄС опинилася навіть позаду Боснії та Македонії, тобто так далеко, як це тільки можна уявити. Слід підкреслити, що

гальмівним чинником на шляху поступу до об'єднаної Європи є і позиція Росії, яка, спираючись на наші тісні різнопланові стосунки, не бажає бачити Україну інтегрованою до європейських чи атлантичних структур. Проте це не вирішальний чинник українсько-європейських відносин. Річ у невідповідності України ЄС за всіма критеріями, і тут ніхто нам не допоможе, оскільки Україна занадто велика, щоб її «рятувати» – вона має населення та територію ще однієї Франції¹⁴.

Співробітництво з НАТО також входить до прагматичних стратегічних планів України. У цьому напрямі Україна досягла більших успіхів, ніж у європейській інтеграції. Наша держава бере активну участь у миротворчих операціях, РЕАПі та програмі ПЗМ, а варіант входження України найближчим часом до Північно-Атлантичного альянсу практично виключений. У таких умовах Україна може опинитися після розширення НАТО на Схід у так званій «сірій зоні», де вона відчуватиме ще більший тиск РФ і може схилитися на користь об'єднання у рамках певних інтеграційних структур на просторі колишнього СРСР.

Проблема полягає у тому, що за відсутності важелів зовнішньої політики України, за допомогою яких вона могла б впливати на ухвалення зовнішньополітичних рішень іншими державами, вона незабаром стане буферною зоною між Заходом та Сходом.

Україна, володіючи вповні всіма життєво необхідними для розвитку держави ресурсами, не використовує їх з потрібною ефективністю. Крім того, вона не має у достатній кількості таких актуальних нині ресурсів, як енергоносії, завдяки яким держава у короткий термін може досягти стабільної незалежності від тиску зовнішніх факторів та постійного припливу закордонного капіталу. За таких умов Україна потребує повномасштабної адміністративної реформи та змін у законодавстві, яке регулює питання економіки відповідно до нинішніх потреб нашого суспільства. Лише становлення України як держави зі стабільною розвиненою економікою та високим рівнем життя населення змусить розглядати її як суб'єкт, а не об'єкт геополітичних стратегій. З іншого боку наша держава має знайти альтернативні джерела експорту енергоресурсів, оскільки саме це досі залишається найсуттєвішим аргументом Росії у її політиці шодо України та у відносинах із Західною Європою, що, звичайно, має вплив на ухвалення рішень щодо України. Тому прагматичні тенденції спостерігаються в розвитку міжнародних відносин України та держав трансатлантичного регіону.

1. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ століття // Політ. думка. – 1994. – № 2. – С.67. **2.** Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ століття // Політ. думка. – 1994. – № 3. – С. 58. **3.** Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття // Політ. думка. – 1995. – № 2–3. – С. 50. **4.** Там само. – С. 55. **5.** Там само. – С. 61. **6.** Там само. – С. 66. **7.** Україна в зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття / М. Держалюк, С. Віднянський, В. Коваль, В. Сергійчук, А. Мартинов // Політ. думка. – 1996. – № 1. – С. 64. **8.** Дацюк С. Тезиси по зовнішній політиці України // http://xyz.org.ua/russian/win/strategy/foreign_policy.html. **9.** Бжезінський З. Великая шахматная доска. Господство Америки и геостратегические императивы. –М., 1999. – С.256. **10.** Там само. – С. 124. **11.** Геополітичні пріоритети основних світових потуг і Україна // www.niss.gov.ua. **12.** Дацюк С. Цит. работа. **13.** Там же. **14.** Доступ ограничен // The Economist. – 1999. – 23-29 oct. // http://xyz.org.ua/russian/win/strategy/limit_casac/html.